
UDK 331.1/.3(497.6-Hercegovina)(=163.42)(091)

329(497.6-Hercegovina).63(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljen 29. I. 2013.

TIHOMIR ZOVKO

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti u Mostaru

tihomir.zovko@hotmail.com

RADNIŠTVO U HERCEGOVINI I NJEGOVO UKLJUČIVANJE U PROCES HRVATSKE NACIONALNE INTEGRACIJE

Sažetak

Nakon dolaska Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu i Hercegovinu dolazi do izgradnje prometne infrastrukture i povezivanja naselja. Razvojem trgovine, zanatstva, obrta i industrije stvara se radnička klasa koja se uključuje u proces hrvatske nacionalne integracije početkom XX. stoljeća u Hercegovini. Hrvati u Hercegovini su prvi regulirali prava i obveze radnika još 1888. godine, a među malobrojnim narodima u svijetu su u *Glasu Hercegovca* 1890. godine obilježili 1. svibanj kao Dan međunarodne radničke solidarnosti. Probleme radnika pokušavaju riješiti osnivanjem strukovnih nacionalnih udruga početkom XX. stoljeća, a jedna takva je Hrvatska radnička zadruga u Mostaru. Njezina djelatnost bila je socijalnog karaktera s jasno naglašenom nacionalnom notom. Glasilo Hrvata list *Radnička obrana* u svom pisanju bavi se položajem hrvatskog radnika i nastoji pridonijeti njegovu boljem položaju unutar tadašnjeg društva. Uključivanje radnika Hrvata u proces hrvatske nacionalne integracije označit će početak masovnog nacionalnog pokreta koji je uspio obuhvatiti uz seljake i radnike. Problemi u radu Hrvatske radničke zadruge su veoma brzo isplivali na površinu što je dovelo do njezina prestanka rada da bi, nakon kratke stanke, ponovno bila osnovana. Svoju aktivnost u ratnim vremenima usmjerila je na pomoć radničkim obiteljima čiji su sinovi na ratištu, a posebice onima koji su poginuli i ranjeni. Dolaskom Kraljevine SHS prestala je s radom 1920. godine.

Ključne riječi: promet, industrija, radnička klasa, štrajk, Hrvati, Hercegovina, list *Radnička obrana*, zadruga

Uvod

Koncem XIX. i početkom XX. stoljeća nakon pojave prvih industrijskih pogona u Hercegovini stvara se jedna nova kategorija u društvenoj strukturi pučanstva, a to je radništvo.

Položaj prvih radnika nije bio reguliran pravilnicima i nisu bili pravno zaštićeni, a bili su i bez socijalne sigurnosti. Slijedeći trendove u svijetu, posebice nakon odluka II. internacionale 1889. godine u Parizu, nastoji se popraviti njihov položaj. Radno vrijeme, rad nedjeljom, noćni rad, rad djece i žena, sve su to bila pitanja koje je trebalo regulirati propisima.

Polovinom XIX. stoljeća hrvatske su zemlje zahvaćene procesom nacionalne integracije što će dovesti do stvaranja hrvatske nacije po uzoru na ostale srednjoeuropske narode tijekom XIX. i početkom XX. stoljeća. Proces hrvatske nacionalne integracije, zbog različitog stupnja razvoja društvenih struktura, različitog stupnja obrazovanja, dominantnog sela, kao i različitog povijesnog razvitka, nije obuhvatio sve hrvatske zemlje u isto vrijeme, nego se javlja u uzastopnom slijedu. U proces hrvatske nacionalne integracije, početkom XX. stoljeća, uključuju se nacionalno svjesni radnici. Po metodologiji Miroslava Hrocha¹ to odgovara trećem razdoblju, odnosno masovnom nacionalnom pokretu kada se velika većina pripadnika *male nacije* uključuje u integracijski proces. U prethodnim dvama razdobljima izvršena je znanstvena propaganda i nacionalna agitacija koje su stvorile osnovu da se u proces nacionalne integracije uključe seljaštvo i radništvo. Težište se sada stavlja na razvoj prosvjete i gospodarstva želeći na taj način podići obrazovni, kulturni i gospodarski položaj hrvatskog naroda u Hercegovini.²

1 Usp. MIROSLAV HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Srednja Europa, Zagreb, 2006., str. 53.-56.

2 Po popisu stanovnika 1910. godine u Mostarskom okrugu (kotarevi: Mostar seoski kotar i grad, Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Nevesinje, Stolac i Trebinje) bilo je 112 011 ili 42% katolika. Vidi: *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. 328.-387.

1. Hrvatsko radništvo u Hercegovini koncem XIX. i početkom XX. stoljeća

Uz dosadašnje nositelje procesa nacionalne integracije, razvojem novih gospodarskih grana, dobili su još jednu bitnu kategoriju, a to su radnici koji se preko svojih strukovnih organizacija na koncu XIX. i početkom XX. stoljeća postali aktivni u procesu. Za hrvatske radnike u Hercegovini bile su bitne dvije radničke aktivnosti, a to su: *Pravila za Tiskaru don Frane Milićevića* iz 1888. godine i osnivanje *Hrvatska radnička zadruga* u Mostaru iz 1907. godine.

Prvi koraci, koji su učinjeni na zaštiti radničkih prava u Bosni i Hercegovini, dogodili su se upravo u Hercegovini. Don Franjo Milićević³ je bio,

3 „Don Frano Milićević (Autobiografija)“, *Osvit* (Mostar), br. 13, 14. 2. 1903. godine. Rođen u Velikom Ograđeniku 10. listopada 1835. godine, četvrti sin oca Frane i majke Kate rođene Pehar. Kršteno ime mu je Marijan, a kako su roditelji prešli u Mostar 1842. godine pohađao je školu 1850., 1851. i 1852. godine kod franjevaca. Odlazi na Široki Brijeg u franjevačko sjemenište 1852. godine. (Vidi opširnije o boravku na Širokom Brijegu: MARIĆ, Ante, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. – 1917./18.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BMD – Franjevačka knjižnica, Mostar, 2011. godine., str. 49.“ Najstariji sačuvani popis sjemeništara, gimnazijalaca na Širokom Brijegu donosi, dakle, fra Andeo Kraljević u svom Šematizmu iz 1853. među trinaest imena nalazimo Marijana Milićevića.“) Franjevačku odjeću obukao 15. ožujka 1855. godine i uzeo ime **Franjo**, a 15. ožujka 1856. godine položio svećenički zavjet. Naredne godine odlazi u Peruđu na studij filozofije gdje je obolio. Usprkos bolesti završava filozofske nauke i studira bogosloviju u Narni. Zaredio se za svećenika 19. ožujka 1860. godine, a studij bogoslovije nastavio u Kamerine, ali zbog rata vraća se u domovinu. Jedno vrijeme boravi u Dubrovniku, a onda odlazi u Veljake gdje ostaje do svibnja 1863. godine kada je premješten u Gradniće. Naredne 1864. godine odlazi u Zavojane u Dalmaciju, a 1867. godine u sv. Martin na Brač kao gvardijan i župnik. Dolazi u Igrane 1868. godine za župnika, a na poziv biskupa Kraljevića koji se dogovorio sa redodržavnikom fra Petrom Kordićem da se osnuje tiskara u Mostaru dolazi u Mostar 1871. godine i postaje učitelj u pučkoj školi dvije godine. Boravi 1872. godine u Trstu kako bi izučio tiskarstvo i vođenje tiskare, a tu se upoznaje s pravilnicima o radu u kojima su regulirana prava i obveze ranika u tiskari. Kada je utemeljena tiskara 1872. godine on preuzima vođenje, ali turske vlasti su zaplijenile svu opremu i tražile popis svih knjiga koje će tiskati. Fra Franjo je dao stara književna djela i svoj rukopis *Sveto krasnoslovlje* koje turska vlast zaprimi i ništa nije povratila. Nakon godinu dana stigne dozvola za tiskanje i da po jedan primjerak svake knjige iz tiskare bude predan u državnu biblioteku. U tiskari je otisnut *Schematismus franjevački 1873.* godine u staroj tehnici i izrađen ručnim tiskom jer još radnici nisu bili obučeni. Ovo je izazvalo protivljenje franjevaca i biskupa Kraljevića pa je tiskara postala vlasništvo fra Franje Milićevića. Tiskara je u početku nosila naziv *Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina*, *Typografia Franciscana* i kasnije *Tiskara fra Frane Milićevića u Mostaru*. Kako bi se mogao potpuno posvetiti tiskari fra Franjo je zatražio od Sv. Stolice privremeni istup iz reda da kao svećenik u miru može uzdržavati svoju tiskaru. Godine 1883. dobio je odobrenje

ne samo pionir na polju tiskarstva i novinarstva, nego uz njega vežemo i izradu prvih *Pravila za Tiskaru don Frane Milićevića u Mostaru* koja su objavljena 1. svibnja 1888. godine. To je prvi radnički pravilnik u Bosni i Hercegovini. Pravila su imala 14 paragrafa i bila su slična pravilnicima za tiskare u Dalmaciji i Italiji. U njima je definirano radno vrijeme, plaća, noćni rad, čuvanje rukopisa i otisaka kao i sankcije za radnike. Ova *Pravila* su važila za *Tiskaru don Frane Milićevića* sve do njezina prestanka rada 1896. godine. Zanimljivo je da su *Pravila* donesena prije nego je na *Drugom kongresu internacionale* u Parizu 14. srpnja 1889. godine zatražen osmosatni radni dan. Koliko je don Frano Milićević bio ispred ostalih, svjedoči i činjenica da se drugi Pravilnik za grafičke radnike pojavio tek 26. rujna 1906. godine za čitavu Bosnu i Hercegovinu.⁴

Sam Frano Milićević bio je socijalno osjetljiv i zabrinut oko radničkog položaja što svjedoči i članak objavljen u *Osvitu* pod naslovom: *Medjunarodni dogovor o radničkom poboljšanju*,⁵ u kome se zalaže za poboljšanje statusa radnika. Sama inicijativa je krenula od *Bismarka* i švicarske vlade oko međunarodne konferencije u Bernu i Berlinu. Problemi koje je trebalo riješiti su: rad nedjeljom, rad djece u tvornicama, naknada za dječji rad, rad žena i djece na mjestima štetnim po zdravlje kao i noćni rad. I u

da izdaje povijesno-književni list *Bosiljak* čiji je prvi broj izišao 1. rujna 1883. godine. Nakon nepune godine dozvola je oduzeta, a nakon tri mjeseca dobio je drugu dozvolu i počeo izdavati list *Novi hercegovački bosiljak*. List je postao politički 1885. godine kada je promijenio ime u *Glas Hercegovca*. List je u duhu hrvatskog prava uređivao don Frano Milićević i dao je veliki doprinos razvitku i procvatu hrvatske misli u Herceg Bosni. Nakon što je obolio 1895. godine urednikom je postao N. Radičić koji ga uređuje od početka 1896. godine do srpnja 1896. godine kada prestaje izlaziti. Nakon kraće stanke osniva se 1898. godine *Osvit* pod uredništvom sinovca Frane Milićevića Ivana A. Milićevića. Prilikom svoje zadnje službe na Buni pokušao se vratiti u franjevački red, ali smrt ga je pretekla u toj nakani. Umro je 8. veljače 1903. godine, a pokopan na groblju Šoinovac.

Brojni autori su pisali o tiskari i don Frani Milićeviću, a u autobiografiji su mnoga pitanja ostala nedorečena. Vidi: IVAN ALILOVIĆ, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb, 1974., str. 16.; ŠIMUN MUSA, „Hrvatska narodnopreredna postignuća u Hercegovini“, *Hum*, Mostar, 2007., br. 2, str. 9.-57.

4 Usp. ŽARKO ILIĆ, „Prva hercegovačka tiskara,“ u *Hrvatski neretvanski zbornik* 1., Matica hrvatska – Napredak, Metković, 1993., str. 215.-230.

5 „Medjunarodni dogovor o radničkom poboljšanju“, *Glas Hercegovca* (Mostar), br. 10, 5. 3. 1890.

sljedećim brojevima ta je tema prisutna pa tako iz splitskog lista *Narod* prenose članak *Radničko pitanje*.⁶

Uvodnik *Glasa Hercegovca* br. 19. od 7. svibnja 1890. godine pod naslovom *Svibanj u god. 1890.* posvećen je obilježavanju 1. svibnja kao međunarodnog praznika rada. Donose stanje u europskim zemljama i položaj radnika, a kod nas: „Hvala Bogu, kod nas nema kakovih tvornica, a da u nji radnici nasreću, da se za nje radnici traže, i da ovi vlastnicim za takove radnje, trču, i da svoj krvavi trud poklanjaju milosti bogatašah; dapače naši radnici, po prigodi, za svoj dnevni rad sami povišu i snizuju cienu pače, kako im vrieme i okolnosti pružaju. Ni tkomu nisu zaduženi nikakvim kontaktom, kad ih je volja eto ih na rad, uz cienu njima najpovoljniju.“ Ovo je posvećeno obilježavanju 1. svibnja *Međunarodnog dana radničkih prava i uzajamnosti*, odmah nakon odluka II. internacionale 1889. godine. U Mostaru je *Glas Hercegovca*, na prvu službenu godinu obilježavanja, donio veoma afirmativan uvodnik i podržao udruženje radnika radi zaštite njihova dostojanstva i boljitka. Tako su Hrvati u Hercegovini među prvim narodima u svijetu obilježavali taj radnički dan, koji vremenom postaje Međunarodni praznik rada.

Glas Hercegovca stalno vodi brigu o teškom položaju radnika i donosi tekstove koji ga nastoje educirati te utjecati na samog radnika i na njegove poslodavce. U tekstu: *Radnik i njegov rad*⁷ savjetuje radnika kako se treba odnositi prema radu i da se to treba temeljiti na kršćanskim načelima poštujući rad i moralna načela.

Vodeći brigu o boljitku i napretku hrvatskog naroda *Glas Hercegovca* donosi afirmativne i poučne članke kako bi poboljšao položaj radnika u Hercegovini. Jedna od najvećih pošasti je alkohol koji je dosta raširena pojava kod radnika. Jedan od razloga propadanja radnika i njegove obitelji je pijanstvo koje ga uništava te biva prisiljen prodati i svoje imanje. Posljedice neumjerenog konzumiranja alkohola osjećaju svi članovi obitelji, a posebno djeca koja na taj način ostaju bez novca za svoje školovanje.⁸ Stalna

6 „Radničko pitanje“, *Glas Hercegovca* (Mostar), br. 16, 16. 4. 1890. Prenose zaključke s konferencije u Berlinu oko pitanja rada žena noću i nedjeljom što se zabranjuje kao i oko rada djece.

7 „Radnik i njegov rad“, *Glas Hercegovca* (Mostar), br. 90, 12. 12. 1894.

8 „Radnik i umjerenost“, *Glas Hercegovca* (Mostar), br. 2, 5. 1. 1895.

borba za boljitak radničke klase nastavljena je u *Osvitu* koji puno pažnje polaže radnicima i seljacima, a u svom uvodniku *Radničko pitanje* br. 50. od 6. lipnja 1907. godine kaže da je to najaktualnije pitanje. Treba stvoriti jednu radničku organizaciju u Herceg Bosni koja bi bila temelj okupljanja radnika i štiti u svim nevoljama. Poziva se inteligencija da podupre radničke organizacije jer bez materijalnog blagostanja nema ni narodnog napretka. S razvojem prvih pogona u Hercegovini nastaje i radnička klasa koja je na tržištu rada potpuno nezaštićena jer još nisu bili stvoreni uvjeti koji bi joj osigurali prava.

2. Radnički štrajkovi

Zbog bezobzirnosti poslodavaca prema radnicima, izbijaju i prvi štrajkovi u Mostaru i Ljubuškom. Događaji u Sarajevu, demonstracije i štrajk sarajevskih radnika, nisu ostali nezapaženi ni u Mostaru. Osnovni zahtjev je bio da se uvedu radnička prava i poboljša položaj radnika. Radnici su započeli pripreme za radničku skupštinu kako bi poboljšali svoj položaj i zaštitili svoja prava. Izabran je odbor od tri člana: krojač Pavao Lesko, cipelari Danilo i Salko Muratović koji su dobili dozvolu za sazivanje radničke skupštine koja je održana 17. svibnja 1906. godine. Na prijedlog Pavla Leske za predsjednika skupštine izabran je tipografski radnik Milan Zubac, a za perovođu (pisara, zapisničara) izabran je Gabrijel Bokšić. Skupštini se obraća i Đuro Džamonja⁹ kao predstavnik javnog tiska i pozdravlja ovaj prvi korak našeg radništva. Poziva ih da na miran i dostojanstven način iskažu solidarnost sa sarajevskim radnicima. Predloženo je da se od svakog zanata izaberu po dvojica predstavnika u odbor za pregovore s poslodavcima. Zahtijevano je: 1. povišica plaće svim radnicima; 2. ukinuće pogodbe rada na godinu; 3. ukinuće *argatije* (cestarine, kuluka); 4. uspostava povjerenstva koja treba pregledati stanove radnika i radionice. U tom povjerenstvu treba biti većina

⁹ Urednik *Osvita*, pokretač *Radničke obrane* 1908. – 1909. i *Hrvatske obrane* 1910., narodni zastupnik i političar član *Hrvatske narodne zajednice*. Vidi: TOMO VUKŠIĆ, „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH 1878. do 1918. s posebnim osvrtom na časopis *Balkan*“, *Hum*, Mostar, 2007., br. 2, str. 88.-89. autor netočno navodi naziv lista *Radnička odbrana* i da je izlazila samo 1908. godine, a *Hrvatska obrana* da je izlazila 1908.-1910.

radnika; 5. ukinuće *kućeberskih* dozvola i da se dopusti stvaranje radničke organizacije, sloboda tiska, zbora i dogovora. Ovi prijedlozi su jednoglasno usvojeni.

Nakon ovoga radnici kreću u povorci gradom, od svratišta Bosna do velike Tepe. Najavljeno je da će sutra nakon povratka s vježbe, radničko izaslanstvo primiti poglavar zemlje.

Odbor se sastajao svakog dana u svratištu Bosna dok se nisu skoro svi radnici nagodili sa svojim poslodavcima. Sjednicama su bili nazočni: Đuro Džamonja, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović i Šerif Arnautović, koji su nastojali dati svoj doprinos u rješavanju spornih točaka.

Petkom je započeo štrajk u tvornici duhana. Radnice i radnici krenuli su u povorci gradom gdje su im građani iskazali solidarnost. Izabrani su predstavnici za Odbor i oni su iznijeli svoje zahtjeve upućene od strane radnica upravi tvornice. Đuro Džamonja je pozvan kod okružnog predstojnika Pitnera i optužen je kao začetnik i vođa radničkog pokreta, a na vijest da je uhićen počela je vika i prosvjed. Traženo je da se urednik *Osvita* pusti na slobodu. Džamonja je izišao pred radnike i prošetao gradom kako bi umirio stanje među radnicima, a njemu se pridružio i Aleksa Šantić.¹⁰

Nakon toga je Đuro Džamonja obrazložio zemaljskom poglavaru zahtjeve radnika, a on je neke podržao i dao obećanje da će ubuduće raditi na poboljšanju položaja radnika. Kada je odgovor priopćen radnicima, oni ponovno održavaju skupštinu. Radnice su pregovarale u tvornici duhana sa svojim poslodavcem koji se vratio s izleta iz Dubrovnika. Iznijele su svoje pritužbe kako s njima postupaju nadglednici i niži činovnici, kao i zahtjeve za povišicom na koju je pristao ravnatelj. Dogovoreno je da će ostale pritužbe ispitati. To nije zadovoljilo radnice koje traže ispunjenje svih zahtjeva. Došlo je do pobune trgovaca i gostioničara koji su tražili da trgovci na veliko ne prodaju robu u maloprodaji i da im na taj način ne prave konkurenciju. Kako bi smirili situaciju, gradsko poglavarstvo je održalo izvanrednu sjednicu.¹¹

10 „Veliki radnički štrajk u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 38, 19. 5. 1906. godine; Čitav jedan stupac izbacila je cenzura.

11 „Veliki radnički štrajk u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 39, 23. 5, 1906. godine; Cenzura je izbacila pojedine dijelove teksta.

Pored Mostara, u Hercegovini, je po broju radnika značajan i Ljubuški, zbog većeg broja zaposlenih u Uredu za otkup duhana u Ljubuškom. Štrajk se širi i na Ljubuški 16. svibnja 1906. godine gdje radnici traže povećanje dnevnice. Oko 500 radnica i radnika otkupne duhanske stanice je 17. svibnja stupilo u štrajk.¹² List *Hrvatsko pravo* u svom broju 3161 od 30. svibnja 1906. godine objavio je članak pod naslovom *Herceg-Bosna*. U tom članku dano je opširno izvješće o generalnom štrajku u Ljubuškom 1906. godine.

Velik broj naroda, njih oko 4000, sakupilo se na skupštini u blizini Franjevačkog samostana na Humcu,¹³ zbog toga što im oružnici nisu dozvoljavali ulazak u grad. Zahvaljujući fra Boži Ostojiću, koji je smirio narod i otvorio skupštinu te ih pozvao da iznesu svoje zahtjeve, uspostavljen je mir. Tada su pravnik Muhamed Fahrudin Tančić¹⁴ i fra Anto Majić¹⁵ zatražili da izaberu svoje predstavnike koji će iznijeti zahtjeve te ih napisati i narodu pročitati. Građanstvo, radništvo i seljaštvo kotara Ljubuškog predložilo je nadležnoj vlasti rezoluciju:

1. *Traže slobodu tiska, zborna i dogovora jer je to uvjet narodnog napretka.*
2. *Da se ukine kuluk i da se odredi prirez na porez i od toga da se putovi uzdržavaju.*

12 „Štrajk u Ljubuškom“, *Osvit* (Mostar), br. 39, 23. 5. 1906.

13 „Štrajk u Ljubuškom“, *Osvit* (Mostar), br. 39, 23. 5. 1906.: Izvjestitelj o tom štrajku, odnosno seljačkom pokretu, donosi članak da je počeo kao izraz nezadovoljstva otkupnog duhanskog ureda u Ljubuškom. Uz radnike, radnice, seljake sudjelovali su i građani. Broj od 4000 ljudi govori u prilog tome jer Ljubuški ne bi mogao skupiti taj broj bez sudjelovanja seljaka.

14 Rođen 1881. u Ljubuškom. Studirao pravo u Zagrebu 1907. – 1909. Radio kao pravnik u Sarajevu, Bosanskoj Krupi i Rami. Aktivan u Hrvatskoj stranci prava i javlja se u *Osvitu* 1905. i 1906. godine s novinskim napisima. Protivi se srbizaciji Ljubuškog i vodi polemiku sa sarajevskim listom *Srpska riječ*. „Žablja kreka“, *Osvit* (Mostar), br. 92, 22. 11. 1905. Jedan od vođa štrajka radnika Ureda za otkup duhana u Ljubuškom 1906. godine. Sudjeluje u radu islamskog omladinskog društva *Surej-ja* u Ljubuškom i prvi je službeno izabrani predsjednik 1906. godine. Godine 1907. skinuo mađarsku zastavu s općinske zgrade u Ljubuškom, a novčanu kaznu nadoknadili mu ljubuški župnici na čelu s fra Antom Majićem. „Radi mađarske zastave“, *Osvit* (Mostar), br. 86, 5. 9. 1907.

15 Usp. ANDRIJA NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici 1524. – 1945.*, Mostar, 1992., str. 145., rodio se 1922. godine u Vitini, a umro u Zagrebu 1945. godine.

3. *Traže slobodno i jednako pravo glasa pri gradskim izborima, kako bi narod izabrao predstavnike koji će zagovarati pravo građanstva.*
4. *Općinskim službenicima bolja plaća i odgovarajuća mirovina i da vlada uzdržava mjesnu narodnu školu kada općina nije u stanju.*
5. *Visoka vlada da održava kanale i nasipe.*
6. *Državni erar da se dopusti narodu kao ispaša.*
7. *Da narod izabere procjenitelje duhana, a da ih plaćaju od prireza na duhan.*
8. *Otkup duhana po cijeni koja je bila za prve tri godine.*

Zahtjevi se odnose na: duhan, izbora glavara, poljara, održavanja kanala, domaćeg vina, stočarstva kao i plaće liječnika i taksa za svako selo. Ovo su bili životni problemi s kojima se narod susreće i uviđa da se treba nešto učiniti kako bi poboljšali svoj položaj. Veliki broj radi u otkupnoj stanici za duhan u Ljubuškom. Sam otkup i sortiranje duhana zahtijevao je dosta radnika. Jedan dio je bio zaposlen stalno, a drugi dio je sezonski, kada je trebalo dodatne radne snage za vrijeme vage u jesen.

Ovi navedeni zahtjevi obuhvatili su sve društvene strukture pučanstva kotara Ljubuškog i njihov cilj je bio poboljšanje položaja naroda. Ovo je narodu pročitano što je i jednoglasno usvojeno. Kotar Ljubuški je zahvaljujući rijeci Trebižatu, koja sustavom kanala natapa polje, veliki poljoprivredni proizvođač. Seljak je veliki poljoprivredni proizvođač i zahvaljujući toj činjenici može živjeti od poljoprivrede. Duhan, kao relativno nova kultura, bila je državni monopol. Svake godine država donosi otkupne cijene za pojedine klase duhana u listu koji se otkupljuje na vagi u jesen od seljaka. Kvalitetu duhana određuju procjenitelji koji su jedan od zahtjeva štrajkaša, a formiranje otkupne cijene je od strane duhanske režije. Ovaj problem je stalan, a kako bi narod doskočio tom, okreće se crnom tržištu i križanju duhana za ilegalnu prodaju. Jedan od razloga zašto se duhan proizvodi u Hercegovini je svakako i činjenica da proces proizvodnje zahtijeva dosta rada, a mnogobrojne seoske obitelji na taj način osiguravaju svoju egzistenciju. Djeca su sudjelovala u branju i nizanju duhana kao i njegovu sortiranje u *bale* kako bi bio spreman za

jesenju vagu i otkup. Uz duhan je značajno i vinogradarstvo. U područjima se odvija proizvodnja domaćeg vina i rakije koje jednim dijelom koriste za svoje potrebe, a drugi im služi za prodaju ili se trampa za neke druge poljoprivredne kulture, najčešće krumpir.

Radnici duhanskog otkupnog ureda u Ljubuškom su pročitali svoje zahtjeve:

1. *Povećanje plaće radnicima i radnicama od 30-40%.*
2. *Radni dan da traje osam sati, sada je deset.*
3. *Ukidanje novčanih kazni.*
4. *Da se povrate radnici koji su radili preko 10 godina i potjerani su.*
5. *Da se upošljavaju isključivo radnici iz kotara Ljubuškog.*
6. *Radnicima koji su radili preko 20 godina isplati pola plaće kao potpora, a nesposobni su za daljnji rad.*
7. *Da žene ne rade teške poslove (nošenje bala).*
8. *Postupanje sa radnicima bude uljudno i poštuju njihovi vjerski osjećaji.*
9. *Da odstrane radnike iz drugih kotara.*
10. *Da nema nikakvih postupaka prema radnicima zbog učešća u štrajku.*

Nakon čitanja i usvajanja ovih zahtjeva oni su upućeni nadležnoj vlasti, a ona direktoru u Ljubuškom. Udovoljeno je svim zahtjevima, a plaća je povišena za 25%. Zahtjev za 40% povećanjem proslijedit će se ministarstvu, a nakon mjesec dana javiti rezultat.¹⁶ Štrajk je završio 21. svibnja 1906. godine, a uhićeno je preko 25 radnika koji su završili u zatvoru. Vojska je za vrijeme štrajka bila raspoređena posvuda po Ljubuškom i trajalo je opasno stanje. Kada se situacija smirila, nije bilo potrebe za vojskom, ostaju samo žandari koji su bili i prije: „skoro čitava kumpanija žendara sve ko jablanova.“¹⁷

16 Arhiv Hercegovine Mostar, MIH-30- Opširno izvješće štrajka u Ljubuškom od 26. 5. 1906.

17 „Herceg-Bosna“, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 3161, 30. 5. 1906. godine.

Iz radničkih zahtjeva jasno se vidi da oni zahtijevaju bolji materijalni položaj, bolje radne uvjete, osmosatni radni dan, bolje uvjete za žene, socijalne uvjete za starije radnike kao i sam odnos nadređenih prema radnicima.

Ovaj štrajk u Ljubuškom je pokazao da su svi slojevi nezadovoljni stanjem u društvu i da traže poboljšanje uvjeta rada i života. Traži se od viših institucija vlasti da pomognu ovom kraju koji eksploatira niskom cijenom otkupa duhana koji je državni monopol. Nakon što su i radnici iskazali svoje nezadovoljstvo, trebalo je prići stvaranju prvih radničkih organizacija kroz koje će lakše ostvarivati svoje ciljeve i štititi svoj stalež.

Ovi novi momenti su upozorili poslodavce i vlast da se nešto mora promijeniti u položaju i pravima radnika kao i da im se dopusti sloboda organiziranja radničkih udruga, zbora i govora.

U ova dva navedena slučaja radnici štrajkom pokušavaju riješiti svoja prava i poboljšati svoj položaj. U štrajku je bio veliki broj Hrvata. Zbog prirode posla u otkupnim duhanskim stanicama i Tvornici duhana u Mostaru velik je broj žena i to je nova kategorija unutar radništva. Sam karakter posla oko sortiranja i klasificiranja duhana, kao i proces unutar Tvornice duhana, zahtijevao je dosta ručnog rada za koji su bile pogodnije žene. Zbog toga je veliki broj žena zaposlen u proizvodnji i preradi duhana. Unutar hrvatskog pučanstva, uz inteligenciju, redovnike, svećenstvo, učitelje, trgovce, obrtnike, zanatlije, seljake javlja se i radništvo.

3. Hrvatska radnička zadruga u Mostaru

Kako su koncem XIX. stoljeća radnici u svijetu započeli borbu za poboljšanje svog položaja i svojih prava tako su i oni malobrojni radnici u Mostaru početkom XX. stoljeća krenuli tim putem. Socijalnu osjetljivost prvi je u Hercegovini pokazao don Frano Milićević svojim *Pravilnikom iz 1888. godine* i obilježavanjem *1. svibanja* 1890. godine. Zbog toga Hrvati u Mostaru postaju vodeći u radničkom pitanju u Bosni i Hercegovini. Povećanje broja radnika, a uz njih su obrtnici i zanatlije, dogodilo se početkom XX. stoljeća u Mostaru i Hercegovini. Postalo je jasno da borba za gospodarski prosperitet mora dati jednu novu dimenziju oko radničkih

prava i njihova položaja. Kako bi radnike zaštitili i osigurali im ono što im je potrebno u slučaju bolesti, radnici su odlučili stvoriti svoju organizaciju koja je bila nacionalno prepoznatljiva. Na sceni se pojavljuje i radništvo koje je u prošlosti bilo gotovo nepoznata kategorija u Hercegovini pa se organiziraju zbog zaštite svojih interesa. Aktivnosti oko organiziranja započele su 1906. godine kada iz *Osvita* saznajemo da je hrvatsko radništvo u Mostaru odlučilo stvoriti *Hrvatsku radničku zadrugu* u Mostaru.¹⁸ Pripreme oko osnivanja *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru započele su 4. ožujka 1906. godine kada se sastalo 147 osoba uz nazočnost predstavnika Kotarskog ureda u Mostaru Josipa Smolčića.

Dnevni red je bio:

- 1). Čitanje pravila i odobravanje istih
- 2). Izbor privremenog Odbora
- 3). Eventualije.

Skupštinu je otvorio Stjepan Mihić i predložio da Petar Soldo pročita pravila *Hrvatske radničke zadruge*. Pravila od 1. do 27. su jednoglasno usvojena, a 28. pravilo, na prijedlog Petra N. Ančića, koji traži da se za predsjednika može birati domaći sin, a ne stranac naseljen u Mostaru, nije usvojen. U 42. pravilu se traži da *Dan hrvatske radničke zadruge* bude dan smrti Zrinjskog i Frankopana, a ne rođendan dr. Ante Starčevića.

U privremeni odbor *Hrvatske radničke zadruge* izabrani su: predsjednik Stjepan Mihić sa 72 glasa, tajnik Petar Soldo s 54 glasa, blagajnik Ivan Kurtović sa 68 glasova, knjižničar Grgo Smoljan sa 42 glasa i za arhivara Ante Bajalo s 36 glasova. Za odbornike: Ilija Zelenika sa 72 glasa, Marko Šiljeg s 55 glasova, Marko Veble s 37 glasova i Andrija Šupalo s 26 glasova.¹⁹ Druga Skupština za Osnivanje *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru održana je 28. studenog 1906. godine uz nazočnost 110 osoba, a ispred Kotarskog ureda bio je nazočan gosp. Jelenek. Vlada nije odobrila da dan smrti hrvatskih velikana bude dan zadruge, a i grb nije dopustila, mada je ostavila trobojnicu. Traži se da se Vladi pošalje skica grba kako bi ga

18 „Hrvatska radnička zadruga u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 82, 20. 10. 1906.

19 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Zapisnik sa Skupštine *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru, 4. 3. 1906., nastavak Skupštine 11. 3. 1906.

dopustila. Vlada nije dozvolila uporabu hrvatskog grba s obrazloženjem da to nije grb naroda, nego da je to državnopravni grb Kraljevine Hrvatske i kao takav se ne može dopustiti.²⁰ Nije dopustila da dan *Hrvatske radničke zadruge* bude 30. travnja u spomen na Zrinjskog i Frankopana pa su članovi odredili da 1. siječnja bude svečani dan zadruge. Vlada je svojim dopisom od 7. studenog 1907. godine odobrila pravila *Hrvatske radničke zadruge* br. 172575/I.²¹ Nakon što su odobrena pravila *Hrvatske radničke zadruge* članovi se mogu upisati kod privremenog blagajnika Ivana Kurtovića, cipelara i privremenog tajnika Pere Solde, gostioničara, kako bi mogli u sljedećem mjesecu sazvati osnivačku skupštinu.²² Osnivačka skupština održana je 29. prosinca 1907. godine uz nazočnost oko 200 radnika, obrtnika i simpatizera.²³ Utemeljitelji su: Stjepan Mihić, Petar Soldo, Ante Bajalo, Ivan Kurtović, Ilija Zelenika, Gjuro Džamonja, Stjepan Skrobić, Ivan Slišković, Mate Arapović, Josip Marašek, braća Šiljeg, Mate Smoljan, Jure I. Smoljan, Franjo Ćorluka, braća Pavković, Blaž Doko i društvo *Hrvoje*, ukupno 17 i 135 članova. Na Skupštini je za predsjednika izabran Stjepan Mihić, potpredsjednik je Ivan Talaić, tajnik Rafo Palandžić, blagajnik Pero Šiljeg, knjižničari Jozo Soldo, Jure Milićević, odbornici: Grgo Smoljan, Pero Soldo, Marijan Zlomislić, Ivan Mihić, Ivan Mršić i revizori: Luka Buljan, Ivan Kurtović i Ante Mijan.²⁴ Đuro Džamonja je govorio o jadnom stanju radnika uopće, a napose u našoj užoj domovini Bosni i Hercegovini. Naglasio je da donosi pozdrav od *Matice radnika Hrvata* iz Sarajeva. Novoizabrani predsjednik Stjepan Mihić je zamolio sve nazočne da se sastanu na Novu godinu u 8 sati u prostorijama *Hrvoja* i odu u crkvu: „a nakon svete mise da svi pred crkvom otpjevaju *Lijepa naša domovino*,

20 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, Kotarski ured Mostar br. 4835. od 1. 8. 1907. godine *Privremenom odboru Hrvatske radničke zadruge* na ruke g. Stjepana Mihića u Mostaru: Ponovo se ne dozvoljava svečani dan 30. travanj kao spomen na hrvatske mučenike i hrvatski grb iz razloga koji su navedeni u dopisu od 12. 10. 1906., br. 10038.

21 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, *Pravila hrvatske radničke zadruge u Mostaru* od 7. 12. 1907.

22 „Hrvatska radnička zadruga“, *Osvit* (Mostar), br. 84, 31. 8. 1907.

23 „Hrvatska radnička zadruga u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 135, 31. 12. 1907.

24 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Zapisnik sa IV. Skupštine *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru 29. 12. 1907. godine.; Skupština Hrv. radničke zadruge u Mostaru., *Radnička obrana* (Mostar), br. 2, 30. 1. 1908.

da tako pokažemo crvendaćima, da je naš rad započeo s božjom pomoću u hrvatskom duhu.“²⁵

Hrvatska radnička zadruga je tiskala svoja pravila kako bi ih mogla podijeliti radnicima da postanu članovi.²⁶ *Hrvatska radnička zadruga* je uporno inzistirala na uporabi hrvatskih obilježja i na svaki način je pokazivala svoje nacionalno opredjeljenje.

Hrvatska radnička zadruga je organizirala zabavu 16. veljače 1908. godine uz pomoć *Hrvatskog glazbeno-pjevačkog društva Hrvoje*, a čitav prihod je namijenjen novoosnovanoj zadrugi. Pozivaju se građani Mostara da svojim dolaskom pokažu da im je stalo do hrvatskog radnika.²⁷ Rad prve radničke zadruge u Hercegovini opterećen je brojnim problemima, a kao najveći problem unutar zadruge bio je taj što radnici nisu bili dominantni, nego obrtnici, zanatlije i poslodavci.²⁸ List *Radnička obrana*, koja je glavno glasilo radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini, dolazi u polemiku s *Hrvatskim dnevnikom* iz Sarajeva koji je napao pisanje i Đuru Džamonju, što izaziva oštru reakciju hrvatskog radništva iz Jajca, Dervente, D. Tuzle i Zenice. Budući da se već zaoštrava sukob oko *Hrvatske narodne zajednice*, čiji je Džamonja uvaženi član i jedan od čelnika, pojedinci iz svećeničkih redova vraćaju *Radničku obranu* nezadovoljni njezinim pisanjem.²⁹ *Radnička obrana* stalno donosi afirmativne članke oko radnič-

25 „Hrvatska radnička zadruga u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 135, 31. 12. 1907.; „Skupština Hrv. radničke zadruge u Mostaru“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 2, 30. 1. 1908. Tom prilikom odlučeno je da se osnuje list *Radnička obrana* (izvorno **Radnička Obrana**, često i skraćeni oblik **R. O.**, napomena T. Z.) glasilo radnika Hrvata na inicijativu Đ. Džamonje.

26 „Iz Hrvatske Radničke Zadruge u Mostaru“, *Osvit* (Mostar), br. 49, 28. 4. 1908.: „Ta će pravila odbor razdijeliti svim radnicima i obrtnicima sa zamolbom da u Zadrugu kao članovi pristupe, jer će tim pomoći i sebi i općoj radničkoj i hrvatskoj stvari.“

27 „Zabava Hrvatske radničke zadruge u Mostaru“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 3, 15. 2. 1908.; „Zabava Hrvatske radničke zadruge u Mostaru“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 4, 30. 2. 1908. godine. Osvrt na proteklu zabavu od 16. 2. 1908. da je donijela dobar prihod od 600 kruna od ulaznica i milodara. Zahvaljuju na pomoći *HGPD Hrvoje*, Đ. Džamonji i Anti Bajalu. Donose popis darovatelja milodara.

28 „Kao utemeljitelj Hrv. radničke zadruge u Mostaru“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 8, 1. 5. 1908. Donosi vijest da je Ivan J. Smoljan veletrgovac manufakturne robe pristupio kao utemeljitelj sa svotom od 100 kruna.

29 „Mjesto presvijetle gospode-siromašni težaci“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 18, 1. 10. 1908. Kako su svoj primjerak „nadbiskup Stadler i biskup Šarić, te još dvojica sarajlija povratili *Radničku obranu*. Molimo zato za nadoknadu istih, šaljite ih nama, dragi uredniče. S Lištice kod Širokogbrijega, dne 19. rujna 1908. Mato Primorac, Frano Soldo, Jure Crnjac i Grgo

kog pitanja i upozorava poslodavce i gospodu Hrvate: „...da su prošla ona vremena, kad je se s radnikom moglo činiti što i kako se hoće. Danas je radnik, naoseb hrvatski radnik osviješten: on je svijestan svog važnog položaja, što ga zauzima u ljudskom društvu, on je svijestan svoga zvanja i umijenja, svijestan je svojih žuljeva i svoje muke, kojom si stiče gorki svagdanji krušac, svijestan je, da je on glavni osion svima našim narodnim aspiracijama. Time se mi Hrvati moramo ponositi i nastojati, da tog radnika pridignemo, da mu olakšamo njegove patnje, a ne da ga još više turamo u nevolju, da ga izrabljujemo.“³⁰ Nažalost ovakvih pojava je bilo među Hrvatima poslodavcima, a list na to upozorava i bori se protiv toga. Trebalo je poštivati prava hrvatskog radnika. *Radnička obrana* je list, koji su uz radnike, čitali i seljaci, doktori, profesori, trgovci i obrtnici, ali je bila stalno na udaru cenzure i vlasti koja joj redovito naplaćuje globe. Hrvatski svjesna, boreći se za boljitak radnika, nije zaboravljala ni težaka ni obrtnika.³¹ Velika pozornost i prostor posvećen je *Sedamstoljetnici franjevačkog reda* u br. 37. i 38. od 22. listopada 1909. godine, a izdali su i svečani broj *Radničke obrane*.³²

Jedan od značajnih razloga zašto ima malo radnika u zadrugi je taj što je njihov položaj bio težak, a od svoje dnevnice nisu mogli ni pristojno živjeti. Naravno da im je veliki problem plaćanje članarine što se za obrtnike nije moglo reći. Sve manji interes radnika za *Hrvatsku radničku zadrugu*

Kraljević, siromašni težaci.“

30 „Hrvatima Bosne i Hercegovine“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 18, 1. 10. 1908.; „Radnički pokret u Bosni i Hercegovini“, *Radnička obrana*, (Mostar), br. 4, 30. 2. 1908. (grješka u datumu trebalo je stajati 2. 3., napomena T. Z.); „Položaj radnog naroda“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 7, 15. 4. 1908.; „Čast hrvatskim radnicima“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 16, 1. 9. 1908.; „Hrvatski radni narode“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 22, 15. 11. 1908.; „Ljubimo i podupirimo svoje“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 25, 1. 7. 1909.; „Radnički položaj“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 39, 26. 10. 1909.

31 „Ljubimo i podupirimo svoje“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 25, 1. 7. 1909. U 1909. godini list postaje *Glavno glasilo hrvat. radnika i težaka u Bosni i Hercegovini*.

32 „Svečani broj Radničke obrane“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 37. i 38, 22. 10. 1909.: „izdali smo u proslavu sedamstogodišnjice franjevačkog reda. To smo učinili iz osobitog poštovanja prema utemeljitelju tog reda sv. Frani, kojega i protivnici nazivaju najidealnijim socijalistom, a naročito iz poštovanja naprama našim bosansko-hercegovačkim franjevcima, koji su prava slika čestitog socijalnog života i koji su vršeći strogo uredbe svoga reda bili uvijek zaštitnici i pomoćnici našeg siromašnog hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. U znak zahvalnosti, ljubavi i štovanja posvećuje im svoj svečani broj u ime siromašnog seljačkog i radničkog hrvatskog katoličkog puka. Uredništvo *Radničke Obrane*.“

u Mostaru dovest će do toga da je početkom 1909. godine sastancima nazočan sve manji broj članstava. Na XIV. redovitoj sjednici 5. siječnja 1909. godine odlučeno je da se Glavna skupština *Hrvatske radničke zadruge* održi 18. siječnja 1909. godine s početkom u 8 sati u prostorijama Bratovštine sv. Ante.³³ Kako 18. siječnja nije bilo kvoruma, a na prijedlog Stjepana Mihića, ista je prolongirana za 24. siječnja 1909. godine.³⁴

Skupština je napokon održana 24. siječnja 1909. godine i izabrala je novi Odbor *Hrvatske radničke zadruge* koji čine: Stjepan Mihić, Stjepan Škrobić, Grgo Smoljan, Petar Šiljeg, Nikola Paradžik, Jure Miličević, Ivan Mihić, Pavo Pavković, Ante Lipovac, Ante Bojka i Jozo Soldo. Za predsjednika je ponovno izabran Stjepan Mihić, potpredsjednik je Pavo Pavković, tajnik Ante Lipovac, blagajnik Petar Šiljeg, knjižničar Nikola Pavković i arhivar Jure Miličević.³⁵ Izbor novog (starog) rukovodstva *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru nije unaprijedio njezin rad, nego je došlo do stagnacije i opadanja interesa za njezino djelovanje jer nije radila za interese radnika. Članovi su većinom obrtnici, a ono malo radnika nije bilo u mogućnosti plaćati članarinu i na taj način nisu ni mogli utjecati na rad *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru. Sazvana je Izvanredna skupština 6. lipnja 1909. godine u 8 sati, ali ona nije imala kvorum za rad pa je odgođena za 9 sati. Tada se pojavilo samo 15 članova pa je ona ponovno odgođena za sljedeću nedjelju s napomenom da, ukoliko ne bude dovoljno članova, *Hrvatska radnička zadruga* se raspušta.³⁶

Hrvatska radnička zadruga u Mostaru ugašena je 13. lipnja 1909. godine³⁷ nakon što je prošlo oko godinu i pol od njezina službenog osnutka.

33 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 5. 1. 1909.

34 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 18. 1. 1909.

35 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik sa Skupštine Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 24. 1. 1909.

36 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik sa Izvanredne skupštine Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 6. 6. 1909.

37 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik sa Izvanredne skupštine Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 13. 6. 1909.: Ponovo isti problem s kvorumom pa početak prolongiran za jedan sat kasnije. Kako je stanje ostalo isto, predloženo je da po 45. pravilu dođe do raspuštanja društva. Kod glasovanja 13 za raspuštanje, a jedan protiv. Izabrano je deset odbornika za čuvanje imetka *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru. Ovaj

Kad su joj pisana pravila prije četiri godine (1906. godine), položaj radnika u Mostaru bio je težak jer socijalna osjetljivost nije stigla u Hercegovinu. Poslodavci su radili što ih je volja, a radnik je bio prepušten samom sebi kako bi zaradio dnevnicu. Kako su poslodavci u većini bili i članovi *Hrvatske radničke zadruga*, radnici joj nisu mogli masovnije pristupiti zbog nepovjerenja u poslodavce i članarina koje su morali plaćati. Obrtnici se nisu aktivnije uključivali u rad *Hrvatske radničke zadruga*, a na Skupštinama se tražila uplata članarine, što radnici od svojih primanja nisu mogli izdvajati, pa su ostali samo obrtnici i poslodavci. Kako nije bilo kvoruma za promjenu pravila, nova Skupština je sazvana za osam dana. Prilikom glasovanja, od 14 glasova 13 je bilo za raspuštanje *Hrvatske radničke zadruga*. Hrvatski radnici se moraju organizirati i stvoriti novu radničku organizaciju koja će štititi njihove interese.³⁸ *Hrvatska radnička zadruga* prestala je s radom 1909. godine, a ponovne aktivnosti oko uspostave *Hrvatske radničke zadruga* u Mostaru nastavljene su 1910. godine.

Početakom 1910. godine ponovno se pokreću aktivnosti oko osnivanja *Hrvatske radničke zadruga* u Mostaru. *Gradski kotarski ured* u Mostaru dopustilo je Stjepanu Mihiću, nakon što su se obratili dopisom 3. siječnja 1910. godine, održavanje sastanka radnika i radnica 6. siječnja 1910. godine u prostorijama *Hrvoja*. Cilj ovog okupljanja bio je osnivanje Odbora *Hrvatske radničke zadruga* u Mostaru.³⁹ Već idućeg mjeseca, točnije 6. veljače 1910. godine, odobreno je održavanje Skupštine s čitanjem i prihvaćanjem pravila, a izbor nove uprave je odbijen jer je pravila najprije morala odobriti Zemaljska vlada u Sarajevu.⁴⁰ Skupština je održana 13. veljače 1910. godine u dvorani *Hrvoja* s dvije točke dnevnog reda: *I. Čitanje i prihvrat novih pravila. II. Upis članova.*⁴¹ Nakon održane Skupštine *Hrvatske*

Odbor je od tajnika Pave Lipovca i blagajnika Petra Šiljega primio imovinu 29. lipnja 1909.
38 „Razvrgnuće Hrvatske Radničke Zadruga u Mostaru“, *Radnička obrana* (Mostar), br. 23, 16. 6. 1909.

39 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, *Gradski kotarski ured u Mostaru Stjepanu P. Mihiću i drug.*- br. 48/1910. od 4. 1. 1910.

40 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, *Gradski kotarski ured u Mostaru Privremenom odboru za osnivanje Hrvatske radničke zadruga u Mostaru na ruke gosp. Frane Cigića u Mostaru.* br. 845/1910. od 5. 2. 1910.

41 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, *Gradski kotarski ured u Mostaru Privremenom odboru za osnivanje Hrvatske radničke zadruga u Mostaru na ruke g. Frane Cigića u Mostaru.* Br. 1007/1910. od 9. 2. 1910.

radničke zadruga u Mostaru pravila su poslana na odobrenje, a Zemaljska vlada ih nije odobrila s obrazloženjem da ih smatra političkim društvom te se moraju prilagoditi zakonu koji vrijedi za politička društva. U predloženim pravilima bilo je govora o agitiranju za socijalističke ideje kao i da žene mogu biti članovi društva. Nije dopušteno političkim društvima stupati u savez s drugim društvima.⁴² Nakon što je *Privremeni odbor za osnivanje Hrvatske radničke zadruga u Mostaru*, svojim je dopisom od 14. rujna 1910. godine, zatražio održavanje Skupštine, *Gradski kotarski ured u Mostaru* mu to odobrava br. 6511/1910. od 16. rujna 1910. godine. Skupština je održana 18. rujna 1910. godine u sali *Hrvoja* sa sljedećim dnevnim redom:

1. *Izvještaj o povraćenim pravilim*
2. *Prihvat istih*
3. *Biranje nove uprave*

Za predsjednika je izabran Rafo Palandžić, a za tajnika Stjepan Mihić mlađi.

Nakon ponovnog osnivanja *Hrvatske radničke zadruga* u Mostaru je održana prva sjednica 9. ožujka 1909. godine na kojoj je bio prisutan i stari Odbor *Hrvatske radničke zadruga* od šest članova: Pero Šiljeg, Nikola Prekačin, Jure Milićević, Anto Pavković, Pero Bojčić i Frano Prpić (u zapisniku i Jozo Soldo). Jedna od točaka je primanje ostavštine od starog Odbora *HRZ-a* kao i izbor potpredsjednika, knjižničara i arhivara. Izabrani su Jure Milićević, Blago Benco i Pero Bojčić. Primopredaja imovine je uredno protekla i na tome je starom Odboru zahvalio Rafo Palandžić.⁴³

Promjene u rukovodstvu *Hrvatske radničke zadruga* dogodile su se 1911. godine kada je izabran novi Odbor koji je od starog u sastavu: Pero Šiljeg, Nikola Prekačin, Jure Milićević, Anto Pavković, Pero Bojčić, Frano Prpić i Jozo Soldo, koji je primio ostavštinu zadruga. Nova uprava

⁴² ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 2281/IV, *Gradski kotarski ured u Mostaru Privremenom odboru za osnivanje Hrvatske radničke zadruga na ruke gosp. Franje Cigića u Mostaru*. Br. 2921: 1. od 26. 8. 1910.

⁴³ ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik sa prve Odborske sjednice Hrvatske radničke zadruga u Mostaru* od 9. 3. 1911.

Hrvatske radničke zadruge izabrala je za predsjednika Rafu Palandžića, potpredsjednika Juru Milićevića, knjižničara Blagu Bencu, tajnika Stjepana Mihića i arhivara Peru Bojčića.⁴⁴ *Hrvatska radnička zadruga* nastavlja s radom i tijekom rata, a završetkom rata sjednice se ponovno više puta održavaju 1919. i 1920. godine kada se i članstvo dosta promijenilo. Ako pogledamo popis članova, onda možemo rekonstruirati zanimanja koja su bila u Mostaru u prvim desetljećima XX. stoljeća. Donosimo popis članova i njihova zanimanja: zidar Stjepan Zelenika član od 1911., zidar Ivan Kraljević 1911., soboslikar Mate Arapović 1911., Ljubo Trutina 1913., krojač Josip Tambić 1911., Nikola Ondej 1913., zidar Šaban Omerović 1911., Andrija Krečko 1913., stolar Ivan Drmić 1911., kovač Josip Katanović 1914., težak Ivan Bošnjak 1911., bravar Ivo Bonić 1913., Ivan Kljajo 1911., zidar Lovro Karačić 1914., zidar Pero Mandić 1911., zidar Antun Foretić 1911., kuvar Ivan Kvesić 1914., težak Marko Bošnjak 1911., zidar Ilija Šunjić 1911., zidar Mate Kraljević 1911., cestar Jure Knezović 1914., zidar Ante Mihić 1911., zidar Nikola Zovko 1912., limar Ivan Šarac 1911., kovač Ante Pančević 1913., soboslikar Stjepan Andričević 1911., bojadžija Stjepan Ljolje 1911., krojački pomoćnik Ivo Jakupić 1913., limar Frano Čerkez 1912., kovač Stanislav Šarac 1911., bojadžija Josef Dornbah 1911., a 20. 6. 1912. isključen, tokar Anđelko Vlaho 1911., zidar Marko Martinović 1911., zidar Đuro Borožan 1911., Ivan Komljenović 1913., krojač Pavo Lesko 1911., pomoćnik Bono Vrljić 1912., cipelar Ante Čerkez 1912., strojar Petar Čerkez 1912., zidar Mijo Kolovrat 1912., krojač Tomislav Ćosić 1912., bravar Ivan Mihić 1912., zidar Tomo Lovrić 1912., težak Ilija Šunić 1912., bravar Petar Andričević 1912., krojač Ahmet Krepo 1912., zidar Ivan Mikuljić 1914., krojač Josip Tombić 1912., stolar Josip Škrobić 1912., bravar Josip Latković 1912., zidar Stojan Rotim 1912., bravar Josip Laćo 1912., težak Nikola Knezović 1912., brijač Juraj Suton 1912., težak Luka Knezović 1912., stolar Franjo Cigić 1912., zidar Ivan Čerkez 1912., težak Ivan Porobija 1912., težak Ivan Opančar 1912., bravar Stjepan Zeljko 1914., obućar Ivan Bajić 1912., soboslikar Pero Porobija 1912., bravar Vjekoslav Lukovečki 1912., majstor Frano Soldo 1912., zidar Ivan Mikulić 1912., Ivan Kolovrat 1913., težak Vidak Vladić 1912., kovač

44 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru od 9. 3. 1911.

Paško Akšam 1914., težak Jure Škrobić 1912., soboslikar Pavo Marinović 1914., zlatar Nikola Dujmović 1912., bravar Marko Knezović 1913., Pavo Jurilj 1912., Aleksandar Franceski 1914., zidar Nikola Prpić 1912., pekar Ivan Ćorić 1914., težak Stjepan Mandić 1912., težak Nikola Zadro 1912., šloser Franc Lziep 1914., stolar Rudolf Kumpara 1913., bravar Paško Akšam 1913., soboslikar Jozo Galić 1914., težak Markan Cvitković 1913., težak Frano Zovko 1913., težak Ivan Markić 1913., tipograf Josip Šimunović 1913., Frano Završnik 1913., bravar Vjekoslav Čerkez 1913., strojar Josip Sočo 1914., radnik Jure Vladić 1914.⁴⁵

Tablica br. XXVII. Popis članova *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru

Zanimanje	ukupno	%
zidar	19	21,1%
soboslikar	5	5,6%
krojač	5	5,6%
stolar	4	4,4%
kovač	4	4,4%
težak	14	15,6%
bravar	10	11,1%
kuvar	1	1,1%
cestar	1	1,1%
limar	2	2,2%
bojadžija	2	2,2%
krojački pomoćnik	1	1,1%
tokar	1	1,1%
pomoćnik	1	1,1%
cipelar	1	1,1%
strojar	2	2,2%
brijač	1	1,1%
obučar	1	1,1%
majstor	1	1,1%
zlatar	1	1,1%
pekar	1	1,1%
šloser	1	1,1%
tipograf	1	1,1%
radnik	1	1,1%
Bez zanimanja	9	10,0%
svega	90	100%

45 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, popis članova Hrvatske radničke zadruge u Mostaru.

Među članovima su najzastupljeniji zidari 21,1%, težaci 15,6% i bravari 11,1%. Kada bravarima pribrojimo srodna zanimanja, limare, šlosere i strojare dobijemo 16,7% što ih dovodi na drugo mjesto. Ovakav raspored zanimanja je logičan budući da je bilo dosta nove građevinske izgradnje pa su zidari i ostale zanatlije bili traženi. Težaka je ostalo još dosta jer nema velikog napretka u poljodjelstvu. Primjećujemo da je samo jedan radnik što čini svega 1,1%. Upravo ova činjenica, što je jako mali broj samih radnika, ograničavat će djelovanje zadruga i bit će smetnja njezinu razvitku. Uz stare tradicionalne zanate među Hrvatima javljaju se i novi koji su prije bili rezervirani za druge.

Poduzete su aktivnosti oko organiziranja prve zabave koja se treba održati 14. siječnja 1912. godine, a kako bi ona protekla u najboljem redu, pomno su prišli organizaciji.⁴⁶ I sljedeća osamnaesta Odborska sjednica *Hrvatske radničke zadruga* posvećena je analizi izdataka i primitaka sa zabave koja je financijski završila sa 107,10 K dobiti, zahvaljujući *Hrvatskom glazbenom i pjevačkom društvu Hrvoju* na prostorijama i garderobi te njegovim članovima na pomoći oko zabave.⁴⁷

Ponovno su aktualni problemi oko plaćanja članarine i nastoje to pitanje riješiti brisanjem onih članova koji nisu platili članarinu tri i više mjeseci. U ratno vrijeme odlučeno je da se ne isplaćuje bolesnička potpora, a obitelji radnika koji su u vojsci prigodom božićnih blagdana uručivana je novčana potpora.⁴⁸

Cilj ovog udruženja je bio međusobno poboljšanje položaja radnika, a posebno da im se pomogne kada upadnu u neprilike. Obveza zadruga je bila brinuti se za radnička prava, njegovati vjeru i suzbijati bezvjerstvo, braniti nacionalne interese i štititi moralna načela. Nadalje, cilj zadruga bio je borba za bolji položaj radnika u društvu svim zakonom dopuštenim sredstvima te obrazovanje radnika predavanjima i njegovanjem rada u pjevačkim i tamburaškim društvima. Zadruga se brine oko svojih članova

46 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno–historijska zbirka, *Zapisnik sa sedamnaeste Odborske sjednice Hrvatske radničke zadruga u Mostaru* od 7. 1. 1912.

47 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno–historijska zbirka, *Zapisnik sa osamnaeste Odborske sjednice Hrvatske radničke zadruga u Mostaru* od 16. 1. 1912.

48 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno–historijska zbirka, *Zapisnik sa treće izvanredne Odborske sjednice Hrvatske radničke zadruga u Mostaru* od 10. 12. 1914.

prilikom nalaženja posla, tjelesnih ozljeda, kao i zahtjevom za općim pravom glasa na svim izborima. Predsjednik mora biti Hrvat, Član 20., i on predstavlja *Hrvatsku radničku zadrugu* u javnosti.⁴⁹

Hrvatska radnička zadruga u Mostaru priredila je 15. veljače 1914. godine u prostorijama društva *Hrvoja* godišnju zabavu čiji je prihod namijenjen za podizanje spomenika jednom od osnivača i blagajniku Anti Jukiću.⁵⁰

Zanimljivo da je *Hrvatska radnička zadruga* bila poznata i u Dalmaciji pa su im se obraćali čak iz Novigrada da im pošalju *Pravilnik* kako bi osnovali slično radničko društvo.⁵¹

Hrvatska radnička zadruga u Mostaru djelovala je za čitavo vrijeme rata i uglavnom se bavila pomaganjem obitelji članova koji su u ratu te je na taj način prema njima pokazala socijalnu osjetljivost. Nakon stvaranja Kraljevine SHS održana je Izvanredna skupština *Hrvatske radničke zadruge* 30. svibnja 1920. godine. Na njoj je odlučeno da prestane rad *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru jer okolnosti za njezin rad nisu pogodne, a da se imovina rasproda i unovči.⁵² Iz zapisnika od 16. lipnja 1920. godine saznajemo da je imovina rasprodana te da je stanje 4.533,60 K i to se stavlja u zakladu te da se pošalje prijepis od Glavne skupštine *Hrvatske radničke zadruge* od 30. svibnja 1920. godine i obavijesti Kotarski ured u Mostaru o prestanku djelovanja. Ovo je drugi prestanak rada *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru u ovom razdoblju (1911. – 1920.), kada je rad bio puno ozbiljniji i više se vodilo računa o samim radnicima, ali rat i dolazak Kraljevine SHS hrvatsko radničko društvo nije moglo preživjeti.

49 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 2281/IV, *Pravila Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* 3. 10. 1913. godine za Privremeni odbor predsjednik Jozo Soldo i tajnik Dragutin Doko.

50 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1154/IV, *Hrvatska radnička zadruga u Mostaru* 15. 2 1914.

51 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 2281/IV, 20.5.1914., Novigrad Dalmacija.

52 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, *Zapisnik s Izvanredne skupštine Hrvatske radničke zadruge u Mostaru* od 30. 5. 1920.

Zaključak

Nakon dolaska Dvojne monarhije u Bosnu i Hercegovinu započeo je proces izgradnje prometne infrastrukture što je bio preduvjet za razvoj trgovine, zanatstva, obrta i industrije. Hercegovina je u tom razdoblju dobila prvu željezničku prugu kao i prve kilometre cesta. Razvoj industrije stvorio je radničku klasu koja je nezaštićena i nije imala regulirana svoja prava koncem XIX. i početkom XX. stoljeća. Prvi radnički pravilnici nastaju u Hercegovini zahvaljujući socijalno osjetljivom don Frani Milićeviću. Obilježavajući 1. svibnja 1890. godine u uvodniku *Glasa Hercegovca* Hrvati u Hercegovini stali su uz bok malobrojnih naroda u svijetu koji su obilježili prvu službenu proslavu Međunarodnog dana rada. Boreći se za svoj socijalni status radnici u Mostaru i Ljubuškom organizirali su prve štrajkove želeći se na taj način izboriti za svoj bolji položaj u društvu. Uz radnike su solidarno istupili seljaci kao i građanstvo dajući im na taj način podršku. Lista zahtjeva prilikom štrajka u Ljubuškom odnosila se na sve društvene probleme u Ljubuškom početkom XX. stoljeća.

Osnivanjem *Hrvatske radničke zadruge* u Mostaru započeli su prvi organiziraniji istupi radnika. Zadruga je izdavala glasilo radnika Hrvata, list *Radnička obrana* u kojem se nastoji poučnim tekstovima i apeliranjem na vladajuće popraviti položaj radnika. Zadruga je u svoje članstvo primala obrtnike, zanatlije i poslodavce pa je zastupljenost radnika bila mala što je dovelo do prestanka postojanja. Nakon kratke pauze ponovo se uspostavlja i nastoji štititi prava radnika u turbulentnim vremenima pred rat i tijekom rata, a nakon uspostave Kraljevine SHS prestaje s radom.

Izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*
- Arhiv Hercegovine Mostar, *MIH-30*
- *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912.

Periodika

- *Glas Hercegovca*, Mostar, 1885. – 1896.
- *Osvit*, Mostar, 1898. – 1908.
- *Radnička obrana*, Mostar, 1908. – 1909.
- *Hrvatska obrana*, Mostar, 1910.
- *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1906.

Literatura

- ALILOVIĆ, IVAN, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb, 1974.
- ILIĆ, ŽARKO, „Prva hercegovačka tiskara“, *Hrvatski neretvanski zbornik* 1., Matica hrvatska – Napredak, Metković, 1993.
- HROCH, MIROSLAV, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.
- MARIĆ, ANTE, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. – 1917./18.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BMD – Franjevačka knjižnica, Mostar, 2011.
- MUSA, ŠIMUN, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini“, *Hum*, Mostar, 2007., br. 2.
- NIKIĆ, ANDRIJA, *Hercegovački franjevački mučenici 1524. – 1945.*, Mostar, 1992.
- VUKŠIĆ, TOMO, „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH 1878. do 1918. s posebnim osvrtom na časopis Balkan“, *Hum*, Mostar, 2007., br. 2.